

ԱՌԱՋԻՆ ԱԿՆԱՐԿ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՎԱՆՔԻ
ԻՍԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

Կարճատև այցելութիւն մը ե թեթև ակնարկ մը Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի ձեռագիրներէն մի քանիին վրայ, յայտնեցին մեզի գոյութիւնը խումբ մը կարեւոր ձեռագիրներու, որոնք կը պարունակեն «արտաքին գրեանք», ինչպէս կը սէին հիները նշանակելու համար իմաստասիրական պարունակութեամբ գրութիւնները: Այս ձեռագիրները կը պարունակեն Արիստոտէլի գործերէն «Ստորոգութեանց», «Յաղաքս Մեկնութեան», «Վասն առաքինութեանց», «Յաղաքս աշխարհի գործերուն թարգմանութիւնները և անոնց մեկնութիւնները» Պորփուրի, Դաւիթ Անյաղթի, Առաքել Միւնեցիի և Գրիգոր Տաթևացիի ձեռքով, ինչպէս նաև «Ասահմանք Իմաստասիրութեան» և «Գիրք Էպիպոս կոչուած ե Դաւիթ Անյաղթի վերագրուած գիրքերը»:

Պարզ «ակնարկի» մը սահմանները անցնել պիտի ըլլար նոյնիսկ ամփոփ տեղեկութիւն մը տալ այս գրութիւններու մասին: Մեր նպատակն է յայտնել յայտնի, մեր հին մատենագրութեան ծանօթ անձերուն գոյութիւնը Ս. Երուսաղէմի մէջ, մի քանի կարեւոր ձեռագիրներու, իմաստասիրական վերոյիշեալ և այլ գրութիւններ պարունակող:

Մեզի յայտնի իմաստասիրական ձեռագիրները կարելի է երեք խումբերու բաժնել, ըստ կարեւորութեան.

ա) Հնագոյն ձեռագիրները, որոնք մինչև ԺԵ. դար կը հասնին, ամէնքն ալ ԺԳ. դարէն աւելի հին չեն: Ամենէն հին ձեռագիրը, զոր Մանանդեան կը յիշատակէ իր «Յունաբան Դպրոցը և նորա Զարգացման Հիմնարկը» գրքին Յաւելուածին մէջ (էջ 260), էջմիածնի մատենադարանի թիւ 1890 ձեռագիրն է, որ կը կրէ 1243 թուականը: Ասոր կը յաջորդէ նոյն մատենադարանի թիւ 1943 ձեռագիրը, որ կը կրէ 1255 թուականը: Երրորդ ձեռագիրը, ըստ հեղեման, էջմիածնի մատենադարանի թիւ 1889 ձեռագիրն է, որ կը կրէ 1276 թուա-

կանը: Էջմիածնի միւս ձեռագիրները ԺԸ. դարէն են:

Վենետիկի ամենէն հին ձեռագիրը, որուն հետեւած են առաւելաբար Դաւիթ Անյաղթի գործը հրատարակած ատենին, 1410 թուականը կը կրէ (*):

բ) Անթուակիան ձեռագիրներ, որոնցմէ ամենէն ուշագրաւն է, ըստ խնամուածութեան, կանոնաւորութեան և մաքրութեան, Փաւլայի համալսարանի երկհատոր և թիւ 130 D 42, 43 ձեռագիրը: Կոնիքի կը կարծէ թէ ԺԳ. դարու գրութիւն մըն է (**):

գ) Նորադոյն ձեռագիրներ ԺԷ. և ԺԸ. դարերէն մնացած, որոնց մէջ կան սակայն շատ աւելի խնամքով և ուշադրութեամբ ընդօրինակուած ձեռագիրներ:

Էջմիածնի ձեռագրատան մէջ գտնուող ձեռագիրները թուով վեց են, ըստ Յ. Մանանդեանի ցուցակին (***):

Վենետիկի ձեռագրատունը ունի չորս կամ հինգ ձեռագիրներ, Դաւիթ Անյաղթի գործերը պարունակող:

Վիեննայի ունի չորս ձեռագիրներ, ըստ Տաշեան ցուցակին: Ասոնցմէ երեքը հին են և կ'ենթադրուին գրուած ըլլալ ԺԴ. դարուն:

Իսկ Ս. Երուսաղէմի ձեռագրատան մէջ գտնուող տասներկու քէն աւելի ձեռագիրներ, ունի պարունակութեամբ, որոնք կը բաժնուին վերև յիշուած երեք խումբերուն:

Կան անթուակիւր և հին ձեռագիրներ, որոնք ուշագիր և մանրամասն ընկալութեան կը կարտոնին: Կան ԺԴ. դարու սկիզբէն մնացած ձեռագիրներ և կան, վերջապէս, նորադոյն ձեռագիրներ:

Յարմար առիթի մը ձգելով մաքրողական քննութիւնը այս ձեռագիրներուն,

(*) Տե՛ս Փր. Կոմբիք. «Գննութիւնք Գրոց Դաւթի Անյաղթի», Վիեննա, 1883, էջ 45:

(**) Նոյն, էջ 47-9:

(***) Յ. Մանանդեան, «Յունաբան Դպրոցը եւ նրա զարգացման եղանակներ», Յաւելուած, էջ 269-94:

սոյն յօդուածով, կու գանք բանասէրներու ուշադրութեան յանձնել երկու ձեռագիրներ և մի քանի գիտողութիւններ արձանագրել մնացեալներու մասին: Այս երկու ձեռագիրներու թիւերն են 1291 և 791:

Ա. — Թիւ 1291 ձեռագիրը հաւաքածոյ մըն է, անխնամ կերպով կատարուած և անուշադրութեամբ կազմուած: Կը պարունակէ զանազան թուականներու գրուած իմաստասիրական գրութիւններ և քաղաքային յիշատակարաններ: Գրիւրը, թրւականներուն և յիշատակարաններուն հետ, յաճախ կը փոխուի:

Ձեռագիրը կը բացուի գեղեցիկ նկարի մը վրայ որ կը ներկայացնէ Առաքել Վրդ. Սիւնեցիին կամ Գրիգոր Տաթեացիին, որքի կեցած և իր շուրջ՝ ծուկկի եկած աշակերտներու հոյ մը:

Առաջին գրութիւնը Առաքել Սիւնեցիի «Սահմանք իմաստասիրութեան»-ին մասին գրած լուծումն է: Վերնագիրն է:

«Տէր Առաքելի եռամեծի և քաջ հետորի: Եւ անյաղթ փրկիսօփայի, Աշկրտի, երիցս երանելոյն: Գրիգորի, Տիեզերայոյս վրդ. տի արարեալ բանս խրտիկ: Ողբչաւս: Եւ հանձարս իմաստայեղս: Ի մեկնի: Սահմանաց գրոց: յիղձ մաղթնց. ոմանց բանասիրաց: Նղբարց հարազատաց նորին աշակերտաց»:

Միևնութենէն ետք կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանը.

«Զստացող և զծող իմաստասիրական սփեխտիս՝ մերոյ հայկազնի փրկիսօփային Դաւիթի, և մեկնողի սրյ. Առաքելի սիւնեց. վր. գիտողի, գնեւսէս արեղայն յիշեալ ի Քս. ող սր. բարունի և դու յիշեալ լիցին: ամէն»:

Սահմանաց գիրքի այս լուծումին կը յաջորդէ երկրորդ լուծում մը, որ աւելի ներածական մըն է բուն իսկ Սահմանաց գիրքին: Տասնչորս էջերէ բաղկացած գրութիւն մըն է, վերջաւորութենէն պակասաւոր, ըստ երևոյթի, քանի որ գրութիւնը կէս ձգուած է և մի քանի պարագ էջեր կան: Անձանօթ է այս գրութիւնը այլ աղբիւրներէ: Առաջին տողը հեղինակի անունան տողը բաց ձգած է. «Սահմանք ասացեալ փրկիսօփային»: Ամէն էջի ստորոտը գրուած է «Ա. Սահմանաց», Հետաքրքրական է առաջին էջը ուր

կը բացատրուի Դաւիթ Անյաղթի Սահմանաց գիրքի գրութեան զրգապատճառը.

«Միծն Դաւիթ և Եզնակ Կողբացին, չոգան յոթնին. և լուան և տեսին բիծ յալարս վարդապետացն. և զայրացեալ մեղադրեցին. և նոքա զայրացեալ ասին զհայս կարճողի և չարածնիկ. և հակառակողս. և փորձողս. զոր յիշէ աստուածաբանն: և խորհեալ չիժողալ զոր անդ ի հայոց ուսանիլ. և ոչ գոյր այլ պատճառ. բայց աւելին իմանալն քան զայլ աղբիս: Եւ էր ի նոսա շատ ինչ հակառակութիւն պիտանացիք. և աքստացիք. որք հակադիմանք կոչին. այսինքն հակառակողք. որք սովորեցան բազում բանս ի սր. գրոց հեղինակ. նոյնպէս և զիմաստասիրութիւն. անգոյ ասացին և անէ՛. և պատասխանէ և անաւման: Առնէ զայս գիրք և ուսուցանէ թէ այսպէս կարողութիւն ունին հայք. և դուք ընդէր անտես արարէք. և զհայս ամբաստանէք: Ոմանք ասին. թէ ի տեղն գրեաց և զաւրինակն ի հետ երբ: Եւ կէսք՝ թէ ի հայոց երկիրս գրեաց. և առաքեաց. որպէս ստեփաննոս զիւր թուլտան. զտոնականն. կամ այլ ինչ Բայց յո՛քն ասին. է գիրք ունիլ Դաւթի. և յիւրոց աղգէն զնա: այլ աշակերտ էր Մովսիսի քերթողի. և աղգական և առ մեզ են սորա. Ե գիրք մին բարձրացուցէքն. բ. սահմանքն. գ. արիստոտէլ. գ. պետքն. գ. մեկնութիւնքերականի. ե. մեկնիլ Արիստոտէլի: Եւ բազում ճառք սա արարեալ է»:

Այսոյով Դաւիթ Անյաղթի խնդրին է որ դարձեալ կ'արժարժուի, հաւանաբար Տաթեացիի դպրոցէն աշակերտի մը կողմէ: Նոյն հայազգի և Մովսէս Գերթողի աղգական ու աշակերտ Դաւիթին կը վերադարձնէ Արիստոտէլի Ստորոգութեանց, Յաղագր. Մեկնութեան և Վերլուծականք գիրքերուն թարգմանութիւնն ու մեկնութիւնը, Դիոնիսիոս Թրակացիի Քերականութեան մեկնութիւնը, Սահմանքը, Պիտոյից գիրքը և Բարձրացուցէքը:

Յ. Մանանդեանի փաստերէն յետոյ, հիմնուած յունաբան լեզուի մանրադնին քննութեանց վրայ, գծուար է ընդունիլ որ Սահմանաց գիրքը մնացեալ գիրքերուն հետ միասին գրուած ըլլայ, սակայն, վերեւ մէջբերուած հատուածը մտածել կուտայ վայրկեան մը թէ արդեօք նոյն հեղինակին գործը

էմբերնար ըլլալ այս բոլոր գործերը, գրե-
ռած սակայն իրարմէ հետեւ ժամանակնե-
րու մէջ, առաջինները՝ ուսանողութեան
լրջանին, Աղեքսանդրիոյ մէջ, կամ Աղեք-
սանդրիայէն վերադառնալէն անմիջապէս
յետոյ, իսկ Սահմանաց գիրքը՝ աւելի ուշ,
Աթէնք տրուած այցելութեան մը առիթով:

Անշուշտ գտուար է Դաւիթի ժամանա-
կաշրջանէն 7-8 դարեր ետք գրուած այս
յիշատակարանին վրայ հիմնուելով վերջնա-
կան եզրակացութիւններ հետեւի, սակայն
ուշագրաւ է որ Սիւնեաց դպրոցը գիտէ՝ թէ
Դաւիթի անունին շուրջ տարակարծութիւն-
ներ կան յոյներուն և հայերուն միջև: Յոյ-
ները կ'ուզեն իւրացնել զայն և կը գաւա-
նին մէջ Դաւիթ իմաստաստէրի մը գոյու-
թիւնը, ֆոր-պրատոնական դպրոցէն, Ջ.
գարու սկիզբը Աղեքսանդրիոյ մէջ ապրած:
Հայերը կը դաւանին զայն հա՛յ, Աղեքսան-
դրիոյ մէջ ուսած և Մովսէս Քերթազի ա-
շակերտ ու ազգական, Հայաստան վերա-
դարձած, հեղինակ՝ Արիստոտէլի արամա-
րանական գործերու մեկնութեանց և նաև
յունարէն գրուած և հայերէնի թարգման-
ուած գիրքի մը որ յիշեալ Սահմանաց
գիրքն է:

Այս մասին վերջին խօսքը կարելի պիտի
ըլլայ ըսել, ուսումնասիրելէ ետք Աղեք-
սանդրիոյ նոր-պրատոնական դպրոցի վեր-
ջին շրջանը, տեսնելու համար թէ կարելի՞
է նոր-պրատոնական Դաւիթը նոյնացնել
մեր մատենագրութեան մէջ յիշուած Դա-
ւիթ Անյաղթին հետ, թէ երկու տարբեր
անձեր են, մին հայ և միւսը յոյն, մին՝
թարգմանիչ միայն և միւսը՝ Սահմանաց
գիրքին հեղինակ: Հակառակ Մանանդեանի
ուսումնասիրութեան, դեռ վերջնականա-
պէս լուսաբանուած չ'է այս խնդիրը և կըր-
նանք դեռ շարունակել Սիւնեաց դպրոցի
տարած վէճը յոյներու հետ:

Վերագտնանք այժմ մեր թիւ 1291
ձեռագրին:

Սահմանաց գիրքի այս ներածութիւնէն
ետք, շատ բնական պիտի ըլլար գտնել
Սահմանաց գիրքը, մինչդեռ կարգը խա-
գարուած կը թուի ըլլալ և, մի քանի ճիւ-
րակ էջերէ ետք, կը գտնենք Քրակացիի
Քերականութեան թարգմանութիւնը, հա-
մառօտագրութեամբ մը: Այս համառօտա-
գրութեան առաջին տողերը ջնջուած են և

կը կարդացուի միայն առաջին բառը, կար-
միր մեղանով. «Սահակ»: Երեք էջ կը գրաւէ
այս համառօտագրութիւնը որ Քերականու-
թեան նշաններու ցանկ մըն է:

Դիոնիսիոս Թրակացիի Քերականութե-
անն առաջ կայ ճերմակ թերթ մը որուն
երկրորդ էջին վրայ, նոյն գիրով արձանա-
գրուած կան երկու յիշատակարաններ:

Այս երկու յիշատակարաններուն գիրը
է մանաւանդ կէտագրութիւնը տարբեր է
նախորդ էջերու գիրէն և կէտագրութիւնէն:
Վերեւ մէջքերուած հատուածին մէջ կը տես-
նուի միջակէտերու առատ գործածութիւն
մը գրուած քին մէջ, ամէն մէկ երկու բառէ
ետք, հոն ուր կարելի է ձայնը կցնել:
Մեղանն ալ աւելի թանձր է և սեւ: Յաջոր-
դող գրուած քններուն կէտագրութիւնը ա-
ւելի զուսպ է և կանոնաւոր:

Ահաւասիկ յիշատակարանները.

գլխի գրեցաւ սա՝ ձեռամբ անարժան
Թակոբ կրօնաւորի յերկիր Մոկաց ի թվա-
կանիս զա յիշատակ ինձա:

Նոյն գիրով կը շարունակուի.

«Զ[վ]երջին ստացող որ. գրոցս զկա-
րապետ Մոկացին յիշեցէք ի Քո. և Աճ ո-
ղորմի ասացէք նա՛մ. զի Աճ ձեզ ողորմի
ամէն: Աճ ողորմի լաւ խնամ տարողինն:

Վերեւ, առաջին մասին մէջ յիշուած
զա թուականը (1452) ուշագրաւ է, որով-
հետեւ այս երկու յիշատակարանները գրող
է «վերջին ստացող կարապետ վրդ. Մո-
կացին» ժի. դարու անձ մըն է և յիշուած
է Միաբանի և Այցելուի մէջ (էջ 194-5),
իրեւ նուիրատու հինգ կարեւոր և գեղեցիկ
ձեռագիրներու և աշակերտ Սիմէոն վրդ.
Մոկացիի: Խնդիր է այժմ գիտնալ թէ ո՞ր
գրուածքին կը պատկանին այս երկու կարճ
յիշատակարանները, որոնք գրուած կ'ենթ-
ին երկուսէն ալ կարապետ Մոկացիի ձեռ-
քով: Գիր. Տ. Նորայր Եպս. Պողարեան,
որ տեսաւ ձեռագիրը, հաւանական կը կար-
ծէ որ կարապետ Մոկացիի այս գրութիւնը
կը պատկանի յաջորդ գրքին, որ իր առա-
ջին էջին վրայ կը կրէ Սիմէոն վարդապե-
տին կնիքը: Շատ հաւանական է որ այս
հաւաքածոն կազմած .ատեն, կարապետ
Մոկացիին առաջին յիշատակարանը ընդօր-
նակած է Քերականութեան վերջին էջերէն
միոյն վրայէն զոր զուրկ է կաղմի ժամա-
նակ: Այս թուականին համաձայն, Քրա-

կացիի Գերականութեան Թարգմանութիւնը և յաջորդ գիրքերը մինչև Ն. Շնորհալիի «Ամենայն չար տանջիւի» մեկնութիւնը, որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, հաւաքածոյին ամենէն հին մասը կը կազմէ, գրուած են նոյն գիրով և նոյն ձեռով. հետեւաբար՝ 1452 թուին, Յակոբ կրօնաւորին ձեռքով, սյրիկիրս Մոկացոյ:

Այս գիրքերն են.

1. — Դիտնիսիոս Թրակացիի Գերականութեան Թարգմանութիւնը.

2. — Նոյն Գերականութեան վերլուծութիւնը «քան առ բան», ձեռամբ Եսայեայ հաւաքեալը:

3. — «Սահմանք Իմաստասիրութեան Դաւիթ Անյաղթ Փիլ.»:

4. — Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի, ներբողեան ի սբ. խաչն ԱՃընկալ:

5. — Ներածութիւն Պորփիւրի:

6. — Դաւթի Փիլիսոփայի Ներգինացւոյ Վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիւրի:

7. — Արիստոտէլի Ստորոգութեանց գիրքն Թարգմանութիւնը և մեկնութիւնը, որուն վերջաւորութեան կը գտնենք հետեւեալը.

«Կատարեցաւ տասն ստորոգութիւնքն ասացեալ յեռամեծէն յԱրիստոտէլէ որ ասի յունարէն ձայնիւ՝ Կատիլաւրիաս: Թարգմանեալ և մեկնեալ ի Դաւթէ Ներգինացւոյ»:

8. — Արիստոտէլի «Պերիարմէնիաս» գիրքը «Թարգմանեալ և մեկնեալ ի Դաւթէ Ներգինացւոյ»: Դիւրքին վերջաւորութեան կը գտնենք հետեւեալը.

«Ո՛հ ոհ, զեղկելիս աղաչեմ յիշեալ և թողութիւն խնդրեալ յաստուծոյ ամենայն յանցանաց իմաց: և զյովաննէս մականունն սամաղար որ զօրինակս ետ: Եւ յըրդենն օգնեաց»:

9. — Արիստոտէլի «Յաղաքս շախարհի»:

10. — Նոյնին՝ «Յաղաքս Առաքինութեանց»:

11. — Դաւթի Փիլիսոփայի Գիրք Էականց:

12. — Նկատումն Արիստոտէլի:

Անցնելէ առաջ յաջորդ գրուածքին, գիտել տանք որ զանազանութիւն մը կայ Դաւիթ Անյաղթի և Դաւիթ Ներգինացիին միջև. առաջինին կը վերագրուին միայն Սահմանաց գիրքը և Խաչի ներբողեանը,

մինչդեռ Ներգինացիին կը վերագրուին Պորփիւրի և Արիստոտէլի գործերուն Թարգմանութիւններն ու մեկնութիւնները: Արդեօք ուզուած է երկու Դաւիթնե՞ր զանազանել իրարմէ, թէ, ինչպէս վերև տեսնենք, նոյնացուած են Անյաղթն ու Ներգինացին և անտարբեր կերպով կը յիշատակուին երկու ածականներն ալ: Այս երկորդ վարկածը աւելի հաւանական է, քանի որ Խաչի ներբողը, գրուած Գիւտ կթղ.ի խնդրանքով, աւելի հաւանականութենէ պիտի վերագրուէ Ներգինացիին, որովհետև նորապաշտօնական Դաւիթ իմաստասէրը 2. դարուն ապրած է և չէր կրնար թղթակցութիւն ունեցած ըլլալ Գիւտ կթղ.ի հետ: Տաթեացիներու մօտ գրուած այս ձեռագիրը միայն մէկ Դաւիթ կը ձանչնայ և անխտրաբար «Անյաղթ» կամ «Ներգինացի» կ'անուանէ զայն:

ԺԵ. դարու կիսուն գրուած այս իմաստասիրական գրութիւններուն կը յաջորդէ շատ աւելի հին գրուածք մը, հին բոլոր գիրով և մանր գրուած: Հաւաքածոյին ամենէն հին մասն է այս և կը պարունակէ Ներսէս Շնորհալիի «Ամենայն չար տանջիւի»-ին մեկնութիւնը: Վերջաւորութեան կը գտնենք ընդարձակ յիշատակարան մը, որմէ կը յայտնուի թէ ընդօրինակուած է արք. կրանաւոր Խաչատուր» որ կ'ըսէ թէ «... ի թուին չձգ (1267) ի յաւգոստոսի լա գրեցաւ վերջին մանրագիրս»: Որքան գիտենք, յիշեալ գրութեան ամենէն հին ձեռագիրն է:

1267ին ընդօրինակուած յիշեալ գրութեան կը յաջորդէ մանր և անխնամ բոլոր գիրով, 1612ին գրուած, ձեռագիր մը Պորփիւրի և Առաքել Սիւնեցիի «Մեկնութիւն Գերականին»:

Կը յուսանք որ, աւելի խնամքով քննուած, թիւ 1291 ձեռագիրը կրնայ բաւական կարեւոր նորութիւններ յայտնել, նախ ամբողջացնելով Վենետիկ տպագրուած Ստորոգութեանց Մեկնութեան պահպող մասը և ապա սրբագրելով և ուղղելով բազմաթիւ ընթերցուածներ:

Անթիքս

ՇԱՀԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ